

ГРЕБЦОВА Ірена Світозарівна

УДК 94(470+571)“18”:050(043.3)

**ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОГО
СТЕПОВОГО РЕГІОНУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1820–1865)**

Спеціальність 07.00.02 - Всесвітня історія

NBONU

ЄО/90/ЛТ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Одеса - 2002

Рєор
110314

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Першина Заїра Валентинівна, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович, Київський національний університет ім. Т.Шевченка, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів;

доктор історичних наук, професор
Черних Ганна Григорівна, Миколаївський науково-навчальний центр (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова), професор кафедри історичних дисциплін;

доктор історичних наук, професор
Шелест Дмитро Сергійович, Одеська національна юридична академія, професор кафедри соціальних теорій.

Провідна установа:

Інститут історії НАН України, відділ історії України
XIX - початку XX ст., м. Київ.

Захист відбудеться "20" чрудня 2002 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 в Одеському національному університеті (65104, м. Одеса, вул. Дворянська, 2).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (65104, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розіслано "19" листопада 2002 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. К. Лозовський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На початку ХХІ ст. значення періодичної преси в соціально-політичному і культурному житті країни представляється безперечним. Не випадково пресу як невід'ємну складову частину засобів масової комунікації називають іноді "четвертою владою". У той же час преса пройшла нелегкий шлях становлення і розвитку, перш ніж з окремих інформаційних листків і бюлетенів виникла система періодичної преси, яка перетворилася в серйозну суспільну силу.

Риси і ознаки соціального інституту періодика придбала поступово. Преса вже на ранньому етапі розвитку відбивала соціальні інтереси і політичні пристрасті груп населення, що домінували в суспільстві, і використовувалася ними як трибуна для викладу своїх позицій, вимог і доктрин. Це рівною мірою простежується як в серйозних редакційних статтях і фейлетонах, зарубіжних новинах, місцевих вістях, так і кореспонденціях з місць, листах в редакцію. У Російській імперії ці характерні ознаки преси, незважаючи на істотні обмеження з боку уряду, стали помітні вже у другій половині ХVІІІ ст., надалі тенденція їх наростання ставала все більш очевидною. Особливу визначеність виступи на сторінках преси мали в періоди послаблення цензури, що були породжені в авторитарній державі політичними кризами в переломну епоху. На рубежі 50-60-х рр. ХІХ ст. російська періодика вперше яскраво продемонструвала уряду і суспільству свої можливості. Тому безперечний науковий інтерес становить вивчення процесу формування і функціонування центральної і регіональної преси в першій половині сторіччя, що створив базу для якісно нового етапу розвитку російської періодики.

Актуальність теми. Проблема розвитку преси, її місця в соціальному житті суспільства завжди була в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних вчених. Завдання вивчення становлення і розвитку періодики включене до програми актуальних напрямів наукових досліджень вченими Росії, а єдиний в Україні Науково-дослідницький центр преси, що почав діяльність як структурний підрозділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України навесні 1993 р., взявся за розв'язання багатогранної проблеми з вивчення української періодики. Складовою частиною вирішення цього завдання, на думку керівника і організатора центру М.М. Романюка, має стати дослідження, крім газет і часописів, що виходили українською мовою, вивчення іншомовної періодики, яка видавалася на території України. І це цілком справедливо, оскільки саме вона стала основою для розвитку української національної преси. Попередницею української періодики у першій половині ХІХ ст. в південних губерніях України була преса, що друкувалася французькою, російською, вірменською, німецькою, грецькою мовами, на ідиш та івриті і входила в регіональну систему періодичної преси Південного степового регіону Російської імперії, яка була підсистемою російської преси.

Незважаючи на те, що початковий період розвитку преси різних регіонів привертає сьогодні все більшу увагу дослідників, періодика Південного степового регіону Російської імперії першої половини ХІХ ст. до цього часу не зазнавала комплексного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження є складовою частиною міжвузівських наукових програм у галузі регіоналістики. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової комплексної теми № 241 “Проблеми нової і новітньої історії: глобальний і регіональні аспекти” (№ державної реєстрації 0101U008294), яка розробляється кафедрою нової і новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Мета і задачі дослідження. *Об'єктом дослідження* є місце і роль системи періодичної преси, що формувалася в Російській імперії в першій половині XIX ст., в суспільному розвитку регіонів країни.

Предметом дисертаційного дослідження обрано вивчення закономірностей і особливостей становлення періодики Південного степового регіону, виявлення її місця в системі загальноросійської преси, значення регіональної періодики в соціально-економічному, політичному і культурному житті південних губерній і областей.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу регіональних газет, часописів і почасових видань як єдиної цілісності, вивчення архівних документів, переусвідомлення робіт попередників виявити ступінь і механізми впливу періодики на суспільне життя Південного степового регіону, простежити її функціонування в контексті уряд-преса та преса-читацька аудиторія.

Автор ставить перед собою наступні *задачі*:

- розкрити вплив соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-просвітницьких чинників на зародження і становлення періодичної преси Південного степового регіону;
- виявити основні етапи розвитку, зміну кількісних і якісних параметрів регіональної преси, особливості її функціонування в системі періодики Російської імперії;
- розглянути взаємовідносини центральної і регіональної преси як один з аспектів проблеми взаємозв'язку центру і регіону;
- проаналізувати політику уряду щодо місцевої періодики;
- виявити вплив суб'єктів управління пресою регіону (місцевої адміністрації, Одеського цензурного комітету) та її об'єкта (читацької аудиторії) на формування системи регіональної преси;
- встановити кількісний і соціальний склад читацької аудиторії, форми і масштаби впливу місцевої преси на читачів;
- визначити типологічні групи видань у системі періодики регіону;
- простежити процес формування журналістських кадрів в регіоні;
- виявити матеріали регіональної преси з різних аспектів соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку, атрибутивувати найбільш значущі публікації;
- розкрити інформаційні можливості місцевої преси як важливого компонента джерельної бази української, російської і молдавської історії;

- обґрунтувати роль преси в соціально-економічному розвитку південних губерній і областей;
- розглянути ступінь участі місцевої преси в суспільно-політичному житті регіону і країни;
- простежити культурно-просвітницькі тенденції в розвитку регіональної періодики.

Вирішення всіх цих задач дозволяє показати у всій повноті і складності процес становлення і розвитку регіональної періодики в період, що досліджується, і визначити місце преси в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії.

Територіальні рамки дослідження. В останні роки регіоналізм в роботах вчених набув широкого поширення. Регіональний підхід нерідко застосовується і при дослідженні преси. У той же час він ставить перед вченими одну зі складних проблем вивчення місцевої періодики XIX ст. - визначення *регіону дослідження*. Саме поняття “регіон” при аналізі провінційної преси з’явилося не випадково. Адміністративні кордони історично нестабільні, мінливі. Але, крім адміністративно-географічного чинника, на формування регіону визначальний вплив мають особливості економічного розвитку, культурних зв’язків, національного складу і деякі інші характерні ознаки.

На рубежі XVIII-XIX ст. в Російській імперії досить чітко визначилися окремі господарські регіони, де ті чи інші галузі господарства займали провідне місце, чим визначали їхню сутність в економіко-господарському відношенні. Серед них чимале значення мав Південний степовий регіон, що включав Новоросійський край (до його складу в першій половині XIX ст. входили Катеринославська губернія з містами Таганрог і Ростов-на-Дону, Таврійська і Херсонська губернії), Бессарабська область і Область Війська Донського. Цей регіон склався пізніше ніж інші, оскільки значна частина його території, землі Північного Причорномор’я, увійшли до складу Російської імперії в останній чверті XVIII ст., а Придунайські степи-тільки в 1812 році. Вихід в Чорне і Азовське моря обумовив постійний характер контактів регіону із зарубіжними країнами, що стало найважливішим чинником, який наклав відбиток на економічний розвиток регіону. Сільськогосподарська продукція південних губерній і областей через портові міста прямувала на європейський ринок. Економіко-господарська спільність вплинула істотним чином на соціально-культурний розвиток регіону. Помітну роль у формуванні регіональної спільності відігравала також єдність адміністративного управління, що поширювалась на більшу частину цієї території у зв’язку зі створенням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства.

Історичним чинником, що сприяв становленню регіону як єдиного цілого, було його прикордонне положення і сусідство з Туреччиною, яке неодноразово призводило до того, що дана територія ставала ареною військових дій. Наслідком російсько-турецьких зіткнень була слабка заселеність території та великий

вільний земельний фонд, що обумовило ряд особливостей соціальної політики уряду в цьому регіоні, які робили його привабливим для переселенців. Багатонаціональний склад населення став ще однією суттєво значущою характерною особливістю Південного степового регіону.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1820 до 1865 р. XIX ст. Початковою датою дослідження став вихід першої газети в адміністративному центрі Новоросійського краю - Одесі, який ознаменував зародження журналістики на Півдні. Протягом 30 - 50-х рр. XIX ст. преса набула поширення у всіх губерніях і областях регіону. У період становлення системи періодичної преси основним суб'єктом управління для всієї періодики Південного степового регіону нарівні з центральним цензурним відомством був Одеський цензурний комітет. Єдине управління - важлива характерна риса, яка обумовила специфіку регіональної системи преси. Завершує період, що досліджується, цензурна реформа 1865 р., яка зруйнувала територіальні кордони системи преси даного регіону. З ліквідацією Одеського цензурного комітету періодика Облaсті Війська Донського втратила взаємозв'язок з пресою Новоросійського краю і Бессарабії, пізніше, після ліквідації генерал-губернаторства, почали самостійний розвиток органи преси трьох південних губерній України і знову створеної Бессарабської губернії. Тим самим, вийшовши із загальної "регіональної колиски", преса південних територій Росії, Молдавії і Південної України незабаром придбала нові, специфічні риси і стала складовою частиною інших регіональних систем. І це закономірно, оскільки система періодичної преси динамічна і змінює свій стан з часом.

Методи дослідження. Дослідницька робота над дисертаційними матеріалами обумовила потребу вибору оптимальних методів, адекватних задуму всебічного розкриття поставлених у роботі проблем і виходу на науково обгрунтовані висновки і узагальнення. Дослідження базується на принципах історизму, комплексності і системності. У роботі регіональна преса розглядається як єдине ціле у статичній і в динамічній аналізі, аналізується процес формування системи регіональної преси. Вивчення матеріалів періодики передбачає її змістовно-описовий аналіз на основі фронтального або комплексного методу вивчення. У дисертації періодика Південного степового регіону аналізувалася на основі комплексно-аналітичного методу; центральна преса, в контексті якої розвивалася і функціонувала регіональна періодика, розглядалася фронтально. З метою розв'язання поставлених у дослідженні проблем використані необхідні при вивченні преси і її ролі в суспільному розвитку методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, структурно-типологічний, жанрово-видовий. Для підвищення інформативної віддачі цього невичерпного джерела чимале значення має також контент-аналіз, що являє собою формалізований метод інтерпретації текстів. Істотно розрізняючись, змістовно-якісний і формально-кількісний аналіз матеріалів преси не виключають, а взаємно доповнюють один одного, дозволяючи компенсувати недоліки, що є в кожному з них, бо переслідують одну й ту саму мету - отримання достовірних і надійних результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- робота є першим комплексним дослідженням періодики Південного степового регіону, в якому всебічно розкриваються загальні закономірності і особливості зародження, розвитку і функціонування регіональних періодичних і почасових видань;
- вперше у вітчизняній історіографії аналізується роль преси південних губерній і областей в суспільному житті регіону;
- виявлено місце регіональної періодики в системі загальноросійської преси;
- для об'єктивної оцінки преси оброблено великий масив раніше невідомих або недостатньо досліджених в попередні роки архівних матеріалів, опублікованих джерел, критично переосмислені праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, що дозволило по-новому розкрити ступінь участі преси в соціально-політичному і культурному житті регіону;
- вперше в роботі сконцентрована увага на особистостях і майстерності провідних публіцистів Південного степового регіону;
- всебічно проаналізовано зміст найважливіших публікацій регіональної преси з суспільно значущих проблем і здійснена атрибуція багатьох з них;
- в науковий обіг введена велика кількість раніше невідомих документів, матеріалів і фактів;
- висновки дослідження матеріалів регіональної преси підтверджені методом контент-аналізу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для подальших досліджень з історії Російської імперії. Матеріали дослідження, висновки і узагальнення, зроблені в дисертації, можуть бути враховані в практиці викладання у вищій школі: при читанні загальних курсів зі всесвітньої історії, історії Росії, України, Молдови, джерелознавства, історії періодики, розробці спецкурсів з цих дисциплін, проведенні семінарських занять, а також підготовці підручників і учбових посібників.

Апробація результатів дисертації. Матеріали і результати дослідження використовуються автором при читанні лекційних курсів з історії Росії, джерелознавства, в роботі наукового студентського семінару “Періодична преса першої половини XIX ст. у соціально-політичному і культурному розвитку Російської імперії”, спецкурсі “Регіональна преса як історичне джерело”. Рукопис роботи обговорювався на засіданні кафедри нової і новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Матеріали дослідження апробовані на 17 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях:

Першій обласній історико-краєзнавчій науково-практичній конференції, присвяченій 200-річчю Одеси (Одеса, 1989); Обласній міжвузівській науково-теоретичній конференції “Т.Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали” (Одеса, 1989); Міжнародній науково-практичній конференції “Буржуазні революції XVII-XIX ст.: історія політики, історія ідей” (Одеса, 1991); Республіканській науково-теоретичній конференції “Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму” (Київ-Запоріжжя, 1991);

Другій обласній історико-краєзнавчій науково-практичній конференції, присвяченій 200-річчю заснування Одеси і 25-річчю створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Одеса, 1991); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Проблеми історії національного руху на Україні” (Київ-Миколаїв, 1992); Республіканській науково-практичній конференції “Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів” (Київ, 1992); Другій регіональній науковій конференції “Літературно-мистецька Одеса в другій половині XIX ст.” (Одеса, 1992); Всеукраїнській науково-методичній конференції “ Україна : становлення незалежності” (Одеса, 1993); Міжнародній науково-теоретичній конференції “Одесі - 200” (Одеса, 1994); Міжнародній науково-практичній конференції “Культурно-історичні, соціальні та практичні аспекти державотворення в Україні” (Одеса, 1996); Міжнародній науково-практичній конференції “Україна і Болгарія: віхи історичної дружби” (Одеса, 1999); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей” (Одеса, 1999); Першій міжнародній науковій конференції “Архів. Документ. Історія. Сучасність” (Одеса, 2000); Сьомій всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська періодика: історія і сучасність” (Львів, 2002); Міжнародній науковій конференції “Наукові читання, присвячені 90-річчю з дня народження Вадима Сергійовича Алексеєва-Попова” (Одеса, 2002); Міжнародній науковій Кирило-Мефодіївській конференції (Одеса, 2002).

Публікації. Зміст роботи розкритий в індивідуальній монографії, двох колективних монографіях, 30 статтях у наукових збірниках і періодичних виданнях України і Росії, а також в опублікованих тезах 9 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій.

Структура дисертації обумовлена характером дослідження і складається зі вступу, п'яти розділів, що включають 16 параграфів і висновки до них, заключних висновків (352 с.), списку використаних джерел. Список використаних джерел і літератури становить 764 найменування, 610 з яких джерела, переважно - 458 архівні матеріали.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, показаний зв'язок роботи з науковими програмами, визначаються об'єкт і предмет дослідження та його хронологічні і територіальні рамки, формулюються мета і завдання, наукова новизна, практичне значення дослідження і апробація одержаних результатів.

У першому розділі “Історіографія проблеми і джерельна база дослідження” проаналізовано стан і основні напрями наукового вивчення проблеми, охарактеризовано джерельну базу та основні методологічні засади дослідження.

На першому етапі вивчення проблеми, що охоплює XIX - початок XX ст., питання розвитку регіональної преси розглядалися в публіцистиці та ряді

наукових праць. На інтенсивний розвиток преси, що виходила в окремих губерніях і регіонах у першій половині XIX ст., звернули увагу ще сучасники. Бібліографічні огляди періодики, в яких помітне місце відводилося регіональній пресі, публікували “Московский телеграф”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Отечественные записки”, “Русский вестник”. Оглядачі зазвичай не пов’язували пошквнення або занепад губернської преси зі зміною суспільно-політичної обстановки в країні, особливостями цензурної політики і навіть не намагалися пояснити причини цих явищ, частіше за все аналізуючи успіхи або фіаско окремих редакторів. Однак потрібно зазначити, що в цих оглядах знайшов відображення погляд сучасника, зацікавленого в розвитку губернської преси.

У кінці XIX - початку XX ст. вже спостерігається стійкий інтерес публіцистів, літературознавців, істориків до проблеми становлення періодики в Росії. Дослідники В. Богучарський, М. Замков та інші зосередили увагу на вивченні часописів, що виходили в столицях. Деякі автори вже тоді побачили в матеріалах місцевої преси одне з цінних джерел, що відображало провінційне суспільне життя¹. Однак основна увага в роботах вчених тієї пори приділялася цензурній політиці уряду, насамперед цензурній реформі².

Інтерес вчених до історії преси висунув на перший план створення бібліографічних довідників і покажчиків, необхідних для ефективної роботи з таким комплексом джерел, як періодика. У цей період вийшли фундаментальні бібліографічні роботи з історії російської періодики. У бібліографічному покажчику, складеному М.М. Лісовським, вперше були враховані періодичні видання, що виходили не тільки в центрі, але і на місцях³. Окрім загальних бібліографічних довідників, створювалися тематичні огляди і покажчики матеріалів, опублікованих у регіональній пресі. У коротких передмовах до цих видань автори О. Боріневич, С. Крейтон, І. Струков,

В. Ястребов та інші приводили деякі дані з історії заснування газети або часопису, їхніх редакторів і співробітників⁴. Сам факт появи покажчиків став свідченням значущості матеріалів губернської преси. Однак не можна не

¹ Корнилов А.А. Крестьянская реформа в Калужской губернии при В.А. Арцимовиче // В.А. Арцимович. - СПб., 1904. - С. 199.

² Джаншиев Г. Цензурная реформа // Эпоха цензурных реформ. - 10-е изд. - СПб., 1907; Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. - СПб., 1904; Скабичевский А.М. Очерки истории русской цензуры (1700-1863). - СПб., 1892; Щебальский П.К. Исторические сведения о цензуре в России. - СПб., 1862; Энгельгард Н.А. Очерки истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703-1903). - СПб., 1904.

³ Лісовський Н.М. Библиография русской периодической печати. 1703-1900. - Пг., 1915.

⁴ Боріневич А.С. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и пр., помещенных в “Листках” и “Записках имп. Общества сельского хозяйства Южной России” с 1830 по 1894 гг. - Одесса, 1895; Крейтон С.Н. Библиографическое описание первых трех одесских альманахов // Известия Одесского библиографического общества. - 1911. - Т. 1. - Вып. 2. - С. 59-62; Струков И.И. Алфавитный указатель статей, помещенных в неофициальной части “Донских войсковых ведомостей” с 1852 по 1874 гг.

відмітити, що в бібліографічних довідниках і покажчиках зустрічаються істотні неточності, а зіставлення покажчиків з текстами регіональних видань показує їхню неповноту.

Вперше картину становлення одеської преси у статті “О периодических изданиях в Одессе”, опублікованій в 1858 р. на сторінках “Одесского вестника”, відтворив відомий історик і статистик А.О. Скальковский. Іноді історія окремих органів преси, в тому числі південних губерній і областей, привертала до себе увагу істориків, журналістів і літературознавців XIX ст. у зв'язку з ювілейними датами. У матеріалах, що публікувалися з нагоди чергового ювілею, зустрічаються цінні відомості про деякі маловідомі періоди виходу того чи іншого видання. Спроба огляду розвитку періодики Новоросійського краю загалом була зроблена у статті В. Яковлева, опублікованій у 1882 р. у журналі “Юг”. Лаконічну характеристику в цій роботі отримали чимало періодичних і почасових видань регіону, хоч біля третини з них все ж залишилися поза межами дослідження. Огляд розвитку донської преси під назвою “Первые газеты в Ростове-на-Дону” в 1914 р. було підготовлено Ф. Оболевим. Дослідники стали частіше залучати матеріали регіональної преси як одне з джерел для вивчення проблеми⁵. Ряд праць цього часу перевидано в 90-ті рр. У цілому роботи першого етапу, незважаючи на фрагментарність сюжетів і публіцистичність, мають безсумнівний інтерес для вивчення умов функціонування місцевої преси.

У радянській історіографії вже на початковому етапі затвердилася ленінська концепція “партійності” преси, що зробилася методологічною основою праць з історії періодики. Одночасно з розробкою концептуальних підходів у дослідженнях В.Є. Євгенєва-Максимова, Б.П. Козьміна, З.П. Базельовой, С.С. Дмитрієва була продовжена традиція вивчення центральної преси, започаткована дослідниками попереднього сторіччя. Вони зосередили основну увагу на органах періодики радикального напрямку і частково провідних органів ліберальної преси. Офіційна, урядова преса просто ігнорувалася дослідниками. Такий підхід приводив до виділення окремих груп періодики з системи преси країни і не дозволяв відтворити цілісну картину її розвитку. У той же час цей період став етапом накопичення відомостей з історії ряду яскравих легальних і нелегальних видань. Скептично-негативне ставлення до офіційної преси, особливо до “Губернских ведомостей”, що надовго затвердилося в роботах радянських дослідників, істотно гальмувало вивчення становлення регіональної періодики, в системі якій офіційні видання займали головне місце. Винятком стала невелика робота Я.З. Бермана, написана в 1928 р. до сторічного ювілею газети “Одесский вестник”, яку автор розглядав як підготовчий матеріал для вивчення історії цієї найавторитетнішої регіональної газети, хоча вона і знаходилася тривалий час у веденні канцелярії генерал-губернатора⁶.

⁵ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. - Одесса, 1992; Де-Рибас А. Старая Одесса. - Одесса, 1995; Одесса. 1794-1894. - Одесса, 1895.

У другій половині ХХ ст. розпочався новий період у дослідженні проблеми. Значно поширилося коло питань, що вивчалися дослідниками. У працях відомих істориків преси О.Г. Дементьєва, В.Г. Березіної, Б.І. Єсіна, О.І. Станька, П.М. Федченка та інших виявлено загальні закономірності розвитку періодики, охарактеризовано найважливіші газетні і журнальні видання столиць, діяльність відомих публіцистів⁷. У цих роботах відсутні розділи, спеціально присвячені провінційній періодичі, але вже висловлюються думки про її швидке кількісне зростання з середини ХІХ ст., про поступове збільшення її читачької аудиторії. Виділивши вивчення газет в самостійну проблему, ця група дослідників створила об'єктивні передумови для більш глибокого розгляду не тільки столичних видань, але і провінційної преси, оскільки на відміну від столиць на місцях переважала газетна періодика.

Водночас у другій половині ХХ ст. у працях російських і українських істориків С.І. Дружиніної, В.П. Ващенко, Т.Ф. Григор'євої, Г.Д. Казьмирчука, З.В. Першиної, Г.І. Марахова та інших ґрунтовно розкриті питання соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Російської імперії, її південних околиць⁸. Деякі з них до дослідження проблеми залучали регіональну пресу.

З появою фундаментальних праць з історії преси явно намітилася тенденція перегляду негативного ставлення до провінційної періодики, все більш рішуче визнавалися її достоїнства як історичного джерела, яке вельми глибоко і повно відображало особливості суспільного розвитку на місцях. На цьому етапі вийшли спеціальні роботи, присвячені губернській пресі Поволжя, Бессарабії, Дону і Північного Кавказу. Особливе значення для висвітлення проблем, що розглядаються в дисертації, мали роботи, в яких підіймалися питання розвитку преси територій, що входили до складу Південного степового регіону. У 1989 р. вийшла монографія, що представляє безперечний інтерес для вивчення преси Бессарабії другої половини ХІХ - початку ХХ ст., молдавського дослідника Б.О.Трубєцького "Из истории периодической печати Бессарабии". Однак, якщо приватна преса другої половини ХІХ ст. знайшла в роботі глибоке і всебічне висвітлення, то перше десятиріччя видання

⁶Берман Я.З. До столітніх роковин заснування газети "Одесский вестник" (1827-1927): Матеріали до історичного нарису. - К.: Київ-друк, 1928.

⁷Дементьєв А.Г. Очерки по истории русской журналистики 1840-1850 гг. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1951; Березина В.Г. Русская журналистика второй четверти XIX в. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969; Есин Б.И. Русская дореволюционная газета. - М.: Изд-во МГУ, 1971; Станько А.И. Русские газеты первой половины XIX в. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1969; Федченко П.М. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку. - К.: Наукова думка, 1969 тощо.

⁸Ващенко В.П. Морський транспорт Південної України в дореформений період //Записки історичного факультету. - Вип. 4. - Одеса, 1997; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1865-1860 гг. - М.: Наука, 1981; Казьмирчук Г.Д. Декабристы на юге. - К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1987; Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. - К.: Вища школа, 1981; Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. -Киев-Одесса: Вища школа, 1975 тощо.

“Бессарабских областных ведомостей” розглядається автором лише в загальних рисах. Колектив факультету журналістики Ростовського-на-Дону університету з середини 70-х рр. обрав для себе пріоритетним напрямом вивчення періодики Дону. Систематизований матеріал про розвиток донської преси представлений у колективній монографії “Из истории журналистики Дона”, що вийшла в 1977 р. Дослідження охоплює період з 30-х рр. XIX ст. по 30-і рр. XX ст., що дає уявлення про основні етапи становлення преси на Доні і закономірностях її розвитку. Помітним внеском у вивчення донської періодики стала монографія О.І. Станька “Журналистика Дона и Северного Кавказа” (1990). Разом з тим, треба визнати, що автор мало уваги приділив першим крокам становлення газетної преси на Доні, зокрема “Донским войсковым ведомостям”, практично не торкнувся проблеми участі перших місцевих газет у суспільному житті провінції. Літературознавчий аспект даних робіт обумовив глибокий аналіз історії заснування і функціонування органів провінційної преси, водночас недостатнє висвітлення участі преси в обговоренні найважливіших суспільних проблем.

Залишається, як і раніше, майже невивченою історія преси, що виходила в Російській імперії іноземними мовами. До цього часу навіть немає повного бібліографічного довідника іноземних газет і часописів. Короткі і часом неточні відомості з цього питання містяться в роботах з історії окремих етнічних груп, які проживали на території Росії.

Паралельно з розглядом окремих груп періодики з середини 70-х рр. у сферу вивчення історії преси став проникати системний підхід. Система преси (Росії загалом або її окремих регіонів), взята в певні історичні відрізки часу, незабаром була проголошена однією з найважливіших категорій у дослідженні історії періодики і її місця в суспільному розвитку. Враховуючи, що універсальної класифікації для побудови моделі системи преси немає, ентузіасти системного підходу поставили за мету виявлення головних типоформуючих ознак преси (Б.І. Єсін, Є.В. Ахмадулін), однак до цього часу єдиного підходу до розв’язання цієї проблеми не існує. Вельми переконливою, на наш погляд, є схема ростовського дослідника Є.В. Ахмадуліна, заявлена ним у статті “Системный подход в исследовании региональной печати”. Він виділяє в системі регіональної преси ряд взаємопов’язаних і взаємозалежних елементів: 1) суб’єкт управління, в поняття якого входять урядові установи, керуючі пресою, видавці, редактори; 2) безпосередньо періодичні видання; 3) об’єкт управління - читацька аудиторія⁹. Дійсно, система регіональної преси охоплювала певну територію, прямувала з єдиних центрів, мала своїх видавців, редакторів і авторів, регіональні особливості властиві і читацькому колу провінційних видань. Методологічне положення про необхідність вивчення преси як єдиної цілісності отримало подальше обґрунтування в 1985 р. у збірнику “Становление и развитие местной печати в России”.

⁹ Местная и национальная печать. Вопросы истории, методологии. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1983. - С. 21.

Кінець XX - початок XXI ст. в українській і російській історіографії став етапом подолання ідейної детермінованості, поширення методологічної розкритості при ретельному вивченні об'єкта і предмета дослідження. У джерелознавчих працях все більш уваги приділяється пресі, підручники з джерелознавства містять великі огляди преси як історичного джерела¹⁰. Все ж в науковій літературі з історії періодики та її місця в суспільному житті окремих регіонів Російської імперії, як і раніше, переважає напрям, коли досліджується не вся система преси, а окремі її групи, незважаючи на те, що штучне виділення конкретної групи преси з цілісної системи обмежує дослідження її функціонування суто специфічними рамками без урахування різноманітних зв'язків, взаємодії і конкурентної боротьби з іншими виданнями за вплив на читача. Незважаючи на декларування рівноцінності всіх груп періодики для вивчення системи регіональної преси, дослідникам так і не вдалося повністю позбутися “недовіри” до початкового етапу розвитку офіційної губернської періодики, внаслідок чого цей період вивчений дуже слабо.

У зарубіжній історіографії можна виділити три аспекти, які в тією чи іншою мірою торкаються вивчення теми, що досліджується. Насамперед, у працях зарубіжних вчених досить глибоко розроблені методологічні основи вивчення преси. Історія становлення теоретичного фундаменту сучасної американської комунікативістики і перетворення її в академічну дисципліну міцно пов'язано з іменами У. Шрамма, Ф. Сиберта, Т. Пітерсона. Їхня спільна робота “Чотири теорії преси” вважається на Заході протягом тривалого часу зразком академічної точки зору на соціальну сутність преси. У книзі виділено чотири типи розуміння суспільного статусу періодики, перший з яких - авторитарний, на думку авторів, співвідноситься зі структурами феодально-абсолютистських режимів, при яких преса була покликана служити інтересам не маси, а державної влади, що, безумовно, мало місце в першій половині XIX ст. в Росії.

З іншого боку, увагу зарубіжних дослідників привернули реформи 60-70-х рр. XIX ст., що проводилися в Російській імперії. Намагаючись пояснити характер російської історії, основною причиною перетворень дослідники М. Раєв, А. Гершенкрон, Д. Орловський вважають процес модернізації країни, яка внаслідок особливостей її історичного розвитку була змушена обрати шлях доганяючого розвитку. Зарубіжних авторів цікавила також цензурна реформа, її взаємозв'язок з іншими найважливішими економічними і політичними перетвореннями в Росії (К. Рууд). Третім аспектом зіткнення зарубіжних авторів з даною проблемою стало залучення деяких матеріалів преси Південного степового регіону як одне з джерел для вивчення проблеми, що ними досліджується. При написанні монографії “Історія Одеси” американська дослідниця П. Герлігі використала матеріали провідних одеських газет.

¹⁰Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України. - Львів: Світ, 1999; Источниковедение. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998 тощо.

Аналіз вітчизняної і зарубіжної історіографії дозволяє зробити висновок про значення регіональних досліджень періодики як найважливішої складової системи преси країни і водночас свідчить про слабе вивчення періодики Південного степового регіону Російської імперії, комплексного дослідження якої до цього часу не проводилося. Підбиваючи підсумки розгляду історіографії теми, можна констатувати:

1. У вивченні преси Південного степового регіону накопичено певний масив наукових досліджень, які стосуються різних аспектів проблеми. Однак вони не охоплюють її загалом, оскільки не представлено в історичній послідовності передумови виникнення регіональної преси, особливості її розвитку і функціонування, не розкриті її місце і роль у суспільному житті південних областей і губерній.

2. В узагальнюючих роботах з історії економічного, політичного і культурного розвитку Новоросійського краю, Бессарабської області і Облaсті Війська Донського першої половини XIX ст. матеріали преси використовувалися як одне з джерел для вивчення проблеми, але ніколи не розглядався її комплексний вплив на суспільне життя регіону.

Слабе дослідження теми обумовило широту джерельної бази дисертаційної роботи. Для вивчення поставлених у дисертації проблем залучено великий комплекс джерел, які можна систематизувати таким чином: 1) періодична преса; 2) законодавчі акти уряду стосовно преси; 3) матеріали центральних і місцевих цензурних органів; 4) документи місцевої адміністрації; 5) статистичні джерела; 6) матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, переписка видавців, публіцистів, суспільних діячів періоду).

Найважливішою групою джерел для дослідження проблеми є масив регіональних періодичних і почасових видань (64), які виходили в Новоросійському краї, Бессарабії і Облaсті Війська Донського в першій половині і середині XIX ст., що в основній своїй масі раніше не притягувалися до спеціального дослідження у повному обсязі. Труднощі роботи над пресою зумовлені рядом чинників. По-перше, преса періоду, що досліджується, стала бібліографічною рідкістю, ряд видань не дійшов до нашого часу. По-друге, повні комплекти регіональної преси надто рідко можна виявити у фондах однієї бібліотеки, тому відтворення максимально укомплектованого масиву преси вимагало пошукової роботи в бібліотеках і архівах Росії, України, Молдови. Вивчення становлення системи регіональної періодики здійснювалося в контексті загальноросійської преси, тому до дослідження були залучені 29 найвпливовіших видань Петербурга і Москви, що друкувалися представниками різних течій суспільної думки. Одним з критеріїв відбору центральної преси стала ступінь поширення на території Південного степового регіону. Такий підхід до вивчення проблеми дозволив прослідити взаємодію і взаємовплив столичної і регіональної періодики.

Другою групою джерел стали законодавчі акти російського самодержавства, головним чином законодавство про пресу, цензурні статuti і розпорядження. Матеріали і документи про діяльність цензурних органів,

які опубліковані в “Полном собрании законов Российской империи” і “Сборнике постановлений и распоряжений по цензуре с 1702 по 1862 год” досить добре вивчені дослідниками. Виходячи з цього, завдання аналізу зводилося до виявлення впливу цензурного законодавства на становлення цензури на місцях, коливань у цензурній політиці відносно провінційної преси.

Значно розширюють перспективи дослідження проблеми взаємовідносин провінційної преси і цензурних органів неопубліковані матеріали архівних фондів. Численний комплекс джерел, що всебічно характеризують методи управління пресою різних регіонів Росії, становлення місцевих цензурних комітетів, основні форми взаємодії центральних і регіональних цензурних установ, знайшли відображення в документах Головного управління цензури (Ф. 772), що зберігаються в Російському державному історичному архіві (Петербург). У цьому фонді знаходиться понад 100 справ, що стосуються діяльності Одеського цензурного комітету і розвитку періодики в Південному степовому регіоні. Понад 70 справ з пересічних проблем відкритися ще в 12 фондах цього архіву. Враховуючи, що суб'єктом управління всією пресою південних губерній України, Бессарабії і Області Війська Донського був Одеський цензурний комітет, велика увага була приділена матеріалам фондів 8 (Одеський цензурний комітет) і 9 (Окремий цензор по внутрішній цензурі) Державного архіву Одеської області (Одеса). Ставлення до періодики місцевої адміністрації, ступінь її впливу на розвиток періодичних і почасових видань, форми і методи впливу на пресу можна простежити на основі численних документів, що зберігаються у фонді 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), фонді 2 (Канцелярія Одеського градоначальника) і ряді особистих фондів. Взаємовідносини між місцевими цензурними комітетами, деякі особливості цензури іншомовної преси дозволяють розглянути документи фонду 293 (Київський цензурний комітет), які містяться в Центральному державному історичному архіві (Київ). Не менш важливі матеріали Державного архіву Російської Федерації (Москва), у фонді 109 якого збереглися документи III відділення й. і .в. канцелярії, що грало помітну роль у цензурній машині самодержавства. У звітах і рапортах представників місцевої адміністрації, донесеннях чиновників і агентів III відділення знайшли відображення їхні погляди на проблему впливу преси на суспільно-політичне життя провінції, а також способи підкорення періодики, в тому числі періодичних і почасових видань Південного степового регіону, волі уряду, що пропонуються ними.

Наступним цінним комплексом джерел, необхідним для вивчення історії преси і її місця в суспільному житті, є матеріали особистого походження: мемуари, щоденники, приватне листування. У роботі залучено спогади і щоденники цілого ряду сучасників, які займали різне суспільне положення і стояли на різних політичних платформах: міністра внутрішніх справ П. Валуєва, поміщика Херсонської губернії К. Роцаковського, одного з керівників катеринославського “Клубу піквіків” М. Балліна і багатьох інших.

Значний інтерес становлять спогади співробітників і цензорів центральної і регіональної преси про особливості видавничої справи в Росії, участі преси в суспільному житті краю і країни (О. Нікітенка, М. Греча, П. Морозова, П. Сокальського, А. Єгорова та ін.). Деякі аспекти журналістської діяльності місцевих видавців і редакторів, їхні контакти між собою зафіксовані в епістолярних пам'ятниках, більшість з яких відклалися в особистих фондах. Переважна частина матеріалів особистих фондів уперше вводиться в науковий обіг. Небагато особистих архівних фондів діячів преси збереглося в цілісності, більшість з них розрізнені і знаходяться в різних колекціях, що відклалися в архівах і рукописних відділах бібліотек. Ці матеріали дозволили розглянути творчі задуми видавців і журналістів, взаємовідносини один з одним, встановити авторство багатьох публікацій.

Певний інтерес для вивчення проблеми мають статистичні матеріали з історії преси, а також із соціально-економічного розвитку регіону. Дослідження статистиків першої половини і середини XIX ст. дозволяють зіставити дані, опубліковані на сторінках преси, зі спеціально підготовленими науковими статистичними розробками тих років. Серед статистичних матеріалів значне місце належить працям видатних статистиків регіону - А. Скальковського і О. Тройницького. Усі ці групи джерел як опубліковані, так і ті, що зберігаються в архівах, дозволяють всебічно розглянути проблеми, що висуваються в дисертації.

У другому розділі **“Становлення і розвиток періодичної преси в Південному степовому регіоні Російської імперії”** розглядаються еволюція і механізм взаємодії центральної і регіональної преси, характеризуються окремі групи періодики Південного степового регіону.

У першому підрозділі **“Етапи становлення і особливості функціонування періодичної преси в центрі і на місцях”** аналізуються закономірності і особливості розвитку періодичної преси в Росії, вплив центральної періодики на регіони країни. У підрозділі виділено основні етапи у розвитку системи періодичної преси Російської імперії. На відміну від більшості раннях західноєвропейських видань, що служили переважно комерційним інтересам, особливістю початкового етапу (1702 р. - 50-і рр. XVIII ст.) у Росії стало формування періодики під егідою самодержавства, яке прагнуло використати пресу як рупор урядової політики. У другій половині XVIII ст. почалося поступове становлення приватної і зародження провінційної преси. На першу третину XIX ст. припадає інтенсивний розвиток відомчої, галузевої і наукової періодики, поява трьох цензурних статутів і установа цензурних органів. Важливим періодом у розвитку періодичних і почасових видань у Росії була друга третина XIX ст., коли періодика почала розвиватися як углиб, так і вшир, поступово трансформуючись у систему преси. Саме на цьому етапі сформувалися необхідні умови для розвитку провінційної періодики.

Паралельно з формуванням системи преси склалася мережа цензурних органів у центрі і на місцях, за допомогою яких російський уряд прагнув контролювати

столичну і регіональну періодику. Наявність жорсткої цензури стала одним з чинників, що обумовив специфіку процесу становлення регіональної преси. Складовою частиною системи цензурних органів країни був заснований в 1831 р. Одеський цензурний комітет, у веденні якого в середині століття знаходилася преса південних губерній України, Бессарабії і Області Війська Донського. У підрозділі проаналізовано склад і основні напрями діяльності цензурного комітету, в якому головували попечителі Одеського учебного округу. Відносний лібералізм комітету був пов'язаний з поглядами і діяльністю окремих попечителів (Д.М. Княжевича, М.І. Пирогова). Великий вплив на становлення преси в регіоні мали генерал-губернатори краю. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов розглядав пресу як важливий імпульс для розвитку регіону і створював сприятливі умови для поширення в краї центральної періодици і становлення місцевої преси. Іншу позицію займав генерал-губернатор О.Г. Строганов, який істотно посилив в кінці 50-х рр. XIX ст. контроль над місцевою пресою.

У другому підрозділі “Становлення газетної преси в регіоні” розглядається зародження і розвиток газетної періодици в Південному степовому регіоні. Перша газета, що була заснована в 1820 р. і видавалася французькою мовою в адміністративному центрі Новоросійського краю, портовому місті Одеса, за своїми задачами і змістом була ближчою до ранніх західноєвропейських видань, ніж до центральної російської преси, оскільки спочатку була покликана забезпечити потреби підприємців, переважно іноземних, в оперативній і достовірній комерційній інформації. З появою в 1827 р. двомовної російсько-французької газети “Одесский вестник - Journal d'Odessa” та її подальшим поділом на два самостійних видання намітилася тенденція переорієнтації регіональної преси на потреби співвітчизників. Кордони адміністративного центру преса пододала в кінці 30-х рр. XIX ст., коли в регіоні стали виходити “Херсонские”, “Екатеринославские”, “Таврические губернские ведомости”, “Донские войсковые ведомости”, а з 1854 р. - “Бессарабские областные ведомости”. Ототожнювати умови існування столичної і місцевої преси неправомірно. Уряд проводив по відношенню до провінційної журналістики політику, направлену, з одного боку, на отримання темпів її розвитку, а з іншого, на розширення масиву проурядової офіційної періодици. Тому тривалий час преса регіону була представлена виключно офіційними виданнями. За змістом вони значно відрізнялися один від одного. Якщо губернські, обласні і військові “Ведомости” видавалися за вузькою програмою і лише умовно могли впливати на громадську думку, популяризуючи знання в області сільського господарства і формуючи любов читачів до історії, етнографії і статистики, то “Одесский вестник” може бути віднесений до авторитетних суспільно-політичних газет Російської імперії.

Лише у другій половині 50-х рр. XIX ст. у регіоні почалося заснування відомчих і приватних органів преси. З цього часу вони стали виходити не тільки в Одесі і в губернських містах, але і в ряді повітових центрів. У цей період Південний степовий регіон - один з небагатьох у російській провінції - переживав

помітний підйом у розвитку газетярства, що був благодатним ґрунтом для формування в регіоні плеяди талановитих журналістів, які тісно зв'язали своє життя з редакційно-видавничою діяльністю. Заснована в першій чверті XIX ст. газетна періодика даного регіону до середини 60-х рр. поступово трансформувалася в систему регіональної преси.

У третьому підрозділі “Газетна преса етнічних груп” розглядається становлення в регіоні іншомовних газет, що виходили французькою, німецькою, грецькою мовами, ідишем та івритом, спроби заснування періодичних видань болгарською і молдавською мовами, що відображало одну з характерних особливостей краю - його багатонаціональний склад. Міцно затвердилася в регіоні французька преса. Якщо перші французькі газети призначалися для широкого кола зарубіжних комерсантів і іноземних переселенців, то згодом навколо “Journal d'Odessa” об'єдналися етнічні французи. У 40-і рр. XIX ст. до франкомовної преси додалася німецька газета “Unterhaltungsblatt”, на сторінках якої енергійно обговорювалися проблеми колоністів. В умовах перегляду цензурного статуту і тимчасового ослаблення цензурних рамок розпочався вихід першої приватної газети німецькою мовою “Odessaer Zeitung”, грецької газети “Меркурий”, єврейських видань “Гамелиц” (іврит) і “Кол-Мевассер” (ідиш). Газетна преса етнічних груп стала невід'ємною складовою частиною системи преси Південного степового регіону. Вона помітно впливала як на соціокультурний розвиток конкретної етногрупи, в інтересах якої видавалася та чи інша газета, так і всього населення краю, чому сприяли переклад і публікація матеріалів іншомовної преси на сторінках регіональної періодики.

У четвертому підрозділі “Зародження журнальної регіональної періодики” аналізується розвиток місцевих часописів і робиться висновок про те, що в регіоні вони кількісно значно поступалися газетній пресі, і з'явилися (крім спеціальних наукових видань) як особливий різновид лише з кінця 50-х рр. XIX ст. з поширенням приватних і відомчих видань. У комплексі журнальної періодики регіону помітне місце займав літературно-суспільний часопис “Южный сборник”, орган православного духовенства “Херсонские епархиальные ведомости”, відомчий журнал Одеського учбового округу. Помітне місце в періодичній пресі краю належало виданням, заснованим представниками єврейської (“Рассвет” і “Сион”) і вірменської (“Радуга”) общин, що черговий раз вказує на специфічний, багатомовний склад місцевої читачької аудиторії. Вихід журнальної періодики в регіоні співпав за часом з деяким послабленням урядового цензурного контролю, що дозволило першим національним літературно-суспільним часописам виступити не тільки з просвітницьких позицій, але і відстоювати інтереси власної етнічної групи. Кожне видання було орієнтоване на своє коло читачів і зуміло зайняти, незважаючи на короткочасність існування багатьох з них, власну нішу в масиві журнальної преси країни. По відношенню до читачів періодика з перших своїх кроків здійснювала соціокультурну структурування аудиторії за допомогою ціни видання, поділяючи її на масову і елітарну, а всередині цих груп затверджувала

соціокультурну орієнтованість на певні типи видань: суспільно-політичні, спеціально-наукові, літературно-суспільні і літературні.

У **третьому розділі “Соціально-економічний розвиток регіону у висвітленні місцевої преси”** проаналізовано участь преси в обговоренні проблем економічного розвитку країни і регіону. У першому підрозділі “Обговорення проблем розвитку сільського господарства на сторінках регіональної періодики” розглядаються публікації місцевої преси, в яких знайшли висвітлення особливості і основні напрями розвитку сільського господарства регіону, а також закономірності еволюції феодально-кріпосницької системи на етапі її кризи, незважаючи на те, що кріпосні відносини на Півдні не мали глибокого коріння. Ще в 40-і рр. XIX ст. на сторінках регіональної преси стали з’являтися публікації про становище селянства, в тому числі і кріпосного. На цьому етапі місцева преса виступала в основному з консервативних позицій. Наприкінці 50-х рр. у період підготовки селянської реформи співвідношення політичних сил в регіоні змінилося на користь прихильників ліквідації кріпацтва. Хоча в пресі Південного степового регіону зустрічалися виступи противників селянської реформи (особливо в “Journal d’Odessa”), але переважна більшість авторів статей і матеріалів, усвідомлюючи неминучість перетворень, спрямували свою полемічну енергію на відстоювання власних інтересів з питання про умови скасування кріпацтва. У пресі всебічно представлено погляди діячів різних політичних течій з цієї проблеми. Скасування кріпацтва, спочатку із захопленням сприйняте органами місцевої преси, незабаром породило серйозну соціальну напруженість у суспільстві, замовчування якої стало небезпечним. Дозована інформація про селянські заворушення в країні, що подавалося періодичною пресою, зумовила появу на її сторінках ряду ініціатив, спрямованих на вирішення соціальних проблем, які виникли внаслідок реформи. Не пускаючи справу обговорення підготовки і реалізації селянської реформи на самоплив, уряд суворо стежив за тим, щоб загальний тон публікацій не вийшов за межі дозволеного, і з цією метою впливав на пресу численними обмежувальними циркулярами.

У другому підрозділі “Регіональна преса про особливості розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі в краї” досліджені позиції місцевої преси у сфері найбільш характерної для економіки регіону діяльності, що забезпечувала його інтенсивний розвиток. Динаміка розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі стала однією з пріоритетних тем. Торгово-промислові кола, в інтересах яких і було розпочате видання регіональної періодичної преси, поступово зрозуміли і оцінили соціальне значення друкованого слова. Від рекламно-інформаційних видань вони перейшли до заснування власних органів преси і спроб впливу на інші видання. Провідниками позицій і поглядів торгової буржуазії південних губерній стали газети “Листок РОПіТ”, “Полицейский листок Керчь-Еникальського градоначальства”, “Полицейский листок Таганрогського градоначальства”, які видавалися за її участю, а також “Одесский вестник”. На сторінках цих видань в основному і була

сформульована платформа підприємців Півдня в період підготовки і проведення в Росії економічних перетворень. У гострих дискусіях на сторінках преси торгова буржуазія рішуче відстоювала свої комерційні інтереси. Енергійно велася в пресі полеміка з питання щодо одеського порто-франко, свободи торгівлі в масштабах країни. Переважна частина комерсантів Півдня на протигагу фабрикантам Центрального промислового регіону ратувати за зменшення митних зборів на товари, що імпортуються, послаблення митних бар'єрів. Велику увагу регіональна періодика приділяла перетворенням, що проводилися в країні у сфері кредитування і фінансів.

У третьому підрозділі “Відображення в регіональній пресі становлення промисловості і транспорту в південних губерніях та областях” аналізуються матеріали регіональної преси з питань розвитку промисловості і торгівлі, які займали помітне місце на її сторінках. Якщо “Губернские” і “Областные ведомости” в основному характеризували різні сторони розвитку місцевої промисловості за допомогою економіко-географічних і статистичних описів, то органи буржуазної преси - “Листок РОПиТ” і “Полицейские листки” спільно з “Одесским вестником”, стали трибуною для виступів промисловців і підприємців. Вони енергійно наполягали на скасуванні кріпацтва, яке могло вивільнити для заводів, фабрик і торговельного флоту сотні робочих рук, на знищенні обмежень на промислову діяльність, активно обговорювали стан акціонерного фондаторства. У пресі міцно затвердився відділ “Оголошення”, в чому виявилась не тільки прагматична зацікавленість торгово-промислового капіталу періодикою як посередником між виробником і покупцями, але і його прагнення використати пресу як засіб створення стійкого поля попиту і пропозиції. Транспортна проблема рівною мірою всією регіональною періодикою зводилася до обговорення умов розвитку водного і залізничного транспорту. Для регіону, що спеціалізувався на експорті сільськогосподарської продукції, нестача транспортних засобів була особливо відчутна. Близькість позицій регіональної преси з ключових проблем епохи була продиктована спільністю економічних інтересів представників різних станів південних губерній і областей, втягнутих внаслідок територіальних особливостей краю у зовнішньоторговельну діяльність. Дискусійність і полемичність стала невід'ємною рисою виступів місцевих публіцистів у період підготовки соціально-економічних реформ середини XIX ст.

І все ж схожість позицій окремих видань не означала їхньої тотожності. Загальна картина в конкретному друкованому органі мала, безумовно, свою специфіку. Виявити її по відношенню до видань, які мали в цей період певну суспільно-політичну платформу, дозволяє контент-аналіз, завдання якого в цьому випадку зводиться до складання каталога цінностей, що декларувалися даними виданнями. Для аналізу відібрані газетні видання, участь яких в обговоренні економічних проблем внаслідок відносної оперативності була значно помітнішою, ніж журнальної періодики. Контент-аналізу були піддані матеріали “Одесского вестника”, “Journal d'Odessa”, “Листка РОПиТ”, “Полицейских листков” Таганрогського і Керч-Єнікольського градо-начальств, “Odessaer Zeitung”,

“Николаевского вестника”, “Ростовского-на-Дону вестника”, які мали в період, що досліджується, найбільш яскраво виражені політичні і економічні пріоритети. Поза контент-аналізом залишилися губернські, обласні і військові “Ведомости”, що незначною мірою відображали ці проблеми. Виявити чіткі тенденції в зміні цінностей дозволяють протилежні ціннісні шкали (реформаторська і традиційна) як орієнтири ціннісної свідомості. При урахуванні кожної ціннісної ознаки дотримано принцип діхотомії: цінність або репрезентована в тексті, або ні. Введення полярних ціннісних шкал дозволяє формулювати висновки не тільки про тенденцію тяжіння органу преси до певної ціннісної позиції, але і виміряти амбівалентність у ставленні до взаємовиключаючих, на перший погляд, ціннісних орієнтирів, характерну для індивідуальної і суспільної свідомості на переломних етапах. Контент-аналіз показав, що каталоги цінностей у газетах в основному співпадають. Загальна тенденція представлена явним переважанням виступів на користь реформаторської шкали. Найвища ступінь орієнтованості на традиційну шкалу характерна для “Journal d’Odessa” - 0,29, найнижча - для “Листка РОПиТ” - 0,14. Контент-аналіз, таким чином, підтверджує, що періодична преса Півдня в основному була орієнтована на проведення в країні глибоких соціально-економічних перетворень.

Четвертий розділ “Участь регіональної преси в суспільно-політичному житті Російської імперії” присвячений виявленню періодів найбільшої активності преси, можливостей і форм впливу періодики на суспільне життя країни і регіону. У першому підрозділі “Роль політичного відділу газет та часописів у розвитку місцевої преси” розглядається еволюція і особливості розвитку відділу періодики, що користувався найбільшою популярністю. Територіальні особливості Південного степового регіону - віддаленість від столиць і близькість до кордонів іноземних держав - обумовили необхідність наявності в місцевій пресі політичного відділу, в якому зосереджувалась інформація про внутрішнє життя Росії і події за кордоном. Тому наявність політичного відділу стала однією з реальних можливостей для газети або часопису впливати на політичні пристрасті читацької аудиторії, а отримання права на нього означало різке збільшення числа передплатників. Однак це право протягом першої половини XIX ст. мали лише “Journal d’Odessa, ou Courier commercial de la Nouvelle Russie” і дві газети, що видавалися при канцелярії генерал-губернатора, “Одесский вестник” і “Journal d’Odessa”. У середині XIX ст. дозвіл на відкриття політичного відділу отримали приватна німецька газета “Odessaer Zeitung” і два видання, що виходили поза межами Одеси - у Феодосії (“Радуга”) і Миколаєві (“Николаевский вестник”). Унікальною особливістю місцевої преси внаслідок територіального розташування стало неодноразове надання їй у воєнних умовах права висвітлювати події за кордоном і військові операції не менш, а часом і більш повно, ніж центральна преса. Аналіз матеріалів політичного відділу свідчить про те, що редакторські колективи регіональних газет максимально використали надані їм можливості. У мирний час у політичний відділ просочувалася інформація про економічні і політичні

перетворення в зарубіжних країнах. На фоні цих відомостей ще гостріше відчувалася необхідність реформування подібних сфер у Росії.

У другому підрозділі “Преса про необхідність розширення гласності і перетворення цензури” відмічено, що кінець 50-х - перша половина 60-х рр. XIX ст. характеризувався переходом самодержавства від жорсткого контролю над пресою до політики “регульованої гласності”. Саме на цей час припадає період найбільшої активності преси. У нових умовах регіональна преса услід за центральною неодноразово вмщувала на своїх сторінках викривальні статті і матеріали про зловживання адміністрації, хабарництво чиновників, жорстокість поміщиків, що викликали невдоволення центрального цензурного відомства. Авторами публікацій були відомі публіцисти: М. Савич, В. Єлагін, І. Міницький, П. Сокальський, Г. Данилевський.

Редактори і журналісти енергійно виступали з вимогою пом'якшення цензури. Саме зростання впливу преси, що намітилося в цей період, привело урядові кола до переконання в необхідності цензурної реформи. Зрозуміло, сутність абсолютизму значною мірою вплинула на її незавершеність і обмеженість. За бортом цензурної реформи опинилася провінційна преса. Для неї і надалі зберіглась попередня цензура. І все ж це була перша, хай навіть незначна перемога преси в протистоянні з владою.

У третьому підрозділі “Участь періодики в обговоренні судової реформи” розглянуто дискусію про основи реформи судової системи, яка вилилася на сторінки преси. Офіційна та приватна регіональна преса брала енергійну участь в обговоренні основ судової реформи на всіх стадіях розробки її законодавчих документів. Зі сторінок періодики на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. наполегливо звучала вимога глибокого реформування системи судочинства в Росії. Результатом гострого обговорення в центральній і регіональній пресі, яке відображало суспільну думку з цього питання, стала перемога реформи юстиції на загальноєвропейських засадах. Уведення в дію нових судових статутів, що перекреслили тривалий період панування таємного судочинства, було з натхненням сприйняте пресою Південного степового регіону (“Одесский вестник”, “Полицейские листки”, “Николаевский вестник”, “Odessaer Zeitung”). Водночас юристи-професіонали і регіональні публіцисти, які в цілому підтримували реформу, все-таки змогли відмітити на сторінках місцевих газет і часописів ряд недоліків нового судоустрою і судочинства.

У четвертому підрозділі “Вплив регіональної преси на підготовку реформ місцевого самоврядування” проаналізовані виступи в регіональній пресі на підтримку проведення земської і міської реформи в країні. У період підготовки реформ періодика регіону енергійно відстоювала ідею надання прав широкого самоврядування на місцях, ставлячи перед урядом задачу більш глибоких перетворень у цій сфері, а після їхнього затвердження активно популяризувала переваги місцевого самоврядування. У ході підготовки реформ виникли два нових видання: “Ведомости Одесского городского общественного управления” і “Ведомости Ростовской-на-Дону городской Думы”, що всебічно

відображали особливості управління і економічного розвитку двох міст регіону - Одеси і Ростова-на-Дону.

Увага “Донских войсковых ведомостей” на цьому етапі була прикута до реформи станичного управління. Заміна козацьких зборів зборами депутатів, зафіксована в опублікованому проекті, викликала різкий протест козаків, що знайшло яскраве відображення у виступах в пресі. Якщо реформи місцевого управління енергійно обговорювалися на сторінках більшості регіональних газет, то єдиним виданням, яке висловило ідею перетворення всієї політичної системи Росії і виступило за допомогою “езоповської мови” на підтримку парламентаризму, був “Листок РОПиТ”.

Інформаційна різноманітність у періодиці представлена певною кількістю внутрішньополітичних пріоритетів, зумовлених політичною орієнтацією редакції видання, тому глибше зрозуміти його орієнтованість знову дозволяє контент-аналіз, для реалізації якого в цьому випадку необхідно отримати: 1) каталог актуальних суспільних проблем, що виносяться на обговорення пресою, 2) каталог уявлень про способи і тенденції публічного оцінювання реформаторської діяльності уряду. Аналізу зазнали як газети, так і часописи. З часописів залучені лише суспільно-політичні і літературно-суспільні, що мали можливість тією чи іншою мірою торкатися на своїх сторінках соціальних проблем. Сформовані каталоги проблем свідчать, що пріоритети одних видань лежать в області економіки (“Губернские” і “Областные ведомости”, “Полицейские листки”, “Unterhaltungsblatt fur deutsche Ansiedler im Sadlichen Russland”, “Odessaer Zeitung”), інших - у сфері вдосконалення державно-політичних структур (“Ростовский-на-Дону вестник”, “Николаевский вестник”, “Донские войсковые ведомости”, “Рассвет”), представляючи той або інший напрям як об’єкт першорядної соціальної корекції. Треті видання концентрували в єдине ціле економічні і політичні інтереси: “Листок РОПиТ”, “Одесский вестник”, “Южный сборник”, “Новороссийский сборник”. У той же час не можна не помітити, що проблемні домінанти, властиві, більшою мірою початковому статусу одного з видань, присутні і в каталозі іншого. Так, “Полицейские листки”, які проголосили в програмі своїм пріоритетом економіку, незабаром обговорювали не тільки роль підприємців і підприємництва в суспільстві, але і питання самоврядування, судову реформу. Офіційні ж органи преси, орієнтовані на пропаганду урядової політики, енергійно підіймали питання розвитку освіти і культури. Інтерпретація цього факту неоднозначна і містить аргументи як на користь широти кола проблем, яке пропонується читачській аудиторії, прагнення преси розголосити вади суспільного життя, так і на користь підлеглості проблематики преси владним структурам. Справедливість останнього твердження доводять показники близькості каталогів проблем, що підіймаються в пресі, з комплексом питань, що висуваються на обговорення урядом. Оцінки урядових законопроектів, що зустрічаються в періодиці Південного степового регіону, відносно різноманітні. Їхній діапазон: від беззастережного схвалення до скептичних зауважень.

Якщо стосовно проектів реформ регіональні видання іноді дозволяли собі критичні зауваження, а за деякими положеннями навіть демонстрували явне неприйняття (депутатські збори замість козацьких зборів), то після їх затвердження імператором подібні думки зникають зі сторінок преси, що не мала ані традиції, ані можливості критикувати прийняті законодавчі документи. І все-таки гласність в обговоренні законопроектів, безперечно, мала позитивні результати. Виступаючи барометром громадської думки, преса пропонувала владі інтегроване на її сторінках бачення суспільних перетворень представниками різних політичних сил, що в ряді випадків змушувало уряд вносити корективи в первісні проекти.

П'ятий розділ “Регіональна преса про розвиток науки і культури” присвячений вивченню участі преси в культурному житті регіону. Належність преси до сфери культури, породженням і невід’ємною частиною якої вона є, надає періодиці деяку автономність навіть у рамках абсолютистської держави, що дозволяла їй розвиватися, крім установок, що декларуються урядом, за власними, внутрішніми правилами. Ці правила спиралися саме на ресурси культури: характерні для певної епохи норми поведінки, ціннісні орієнтації, літературні смаки. У першому підрозділі “Обговорення в місцевій пресі розвитку освіти в регіоні” аналізуються публікації про розвиток освіти в країні і регіоні, становлення бібліотечної справи. Масив матеріалів, що міститься на її сторінках, є цінним джерелом з вивчення цих питань. Спочатку публікації регіональних видань, присвячені поширенню освіти в краї, носили виключно інформаційний характер. Однак у середині XIX ст. виступи на сторінках преси зробилися публіцистично гострими. Преса піднімала проблему розвитку жіночої освіти, відстоювала необхідність реформування початкової, середньої і вищої освіти в країні.

У другому підрозділі “Періодика наукових товариств і організацій в соціально-культурному розвитку регіону” досліджено становлення і розвиток наукової періодики. Преса з перших кроків постійно брала активну участь у поширенні наукових знань у регіоні, приділяючи особливу увагу основам сільського господарства, а також масиву гуманітарних наук: історії, етнографії і фольклору. Популяризація наукових знань стала більш послідовною в 30- 40-і рр. XIX ст. із заснуванням в Одесі Товариства сільського господарства Південної Росії та Одеського товариства історії і старожитностей, які, незважаючи на різне призначення і напрямки діяльності, неодмінною умовою свого існування вважали видання наукових збірників - “Листков” і “Записок”. Хоч процес становлення наукової періодики був нелегким, потрібно визнати, що ці видання змогли вирішити покладене на них завдання і стати ареною для виступів місцевих вчених і краєзнавців.

Накопичення наукових знань в області статистичної науки в першій половині XIX ст., її еволюція від державознавства до вимірювальної статистики, обумовили необхідність реорганізації статистичної служби в Росії. Губернські статистичні комітети з середини 60-х рр. приступили до випуску власних почасових видань. Одними з перших в країні серед них були “Записки Бессарабского областного

статистического комитета” і “Труды Одесского статистического комитета”, навколо редакцій яких об'єдналися видатні статистики регіону. На сторінках цих видань обговорювалися теоретичні проблеми статистики як науки, випробовувалася методика збору і аналізу статистичних даних, удосконалювалася професіоналізм статистиків. Під впливом наукової періодики на місцях склалося багатонаціональне коло постійних кореспондентів і читачів, зацікавлених у поширенні відомостей про теоретичні і практичні пошуки регіональних наукових товариств і організацій.

У третьому підрозділі “Роль місцевих альманахів і збірників у літературному житті регіону” аналізуються почасові літературні видання, що виходили в регіоні. У другій третині XIX ст. не тільки в столицях Російської імперії, але і в провінції набули поширення літературні альманахи і збірники. У Південному степовому регіоні випуск альманахів і збірників обмежувався рамками Одеси. Тут вони могли видаватися під контролем генерал-губернатора, що для уряду було гарантією “благонамірності” цих видань. В історії одеських альманахів і збірників потрібно виділити два основних періоди. Перший період охоплює 30-і рр. XIX ст. - час становлення альманахів, боротьба за читачів у регіоні, формування взаємовідносин із центральною пресою. Другий період - 40-50-і рр. XIX ст. - характеризується поступовим переходом від видання альманахів до заснування збірників. У період становлення регіональних альманахів йшов пошук оптимальних жанрів, велася боротьба за читачів, у яких був вибір між столичною і місцевою літературною продукцією. Наслідком жорсткої конкуренції стало масове залучення до участі в альманахах відомих літераторів Петербурга і Москви. Завоювавши визнання, місцеві поети і письменники зробили ставку на власні сили (М. Фумелі, К. Зеленецький тощо).

Більшість одеських альманахів і збірників у рівній пропорції містили наукові статті і літературні твори. У них автори демонстрували свої можливості в різних областях знань, бо культура першої половини XIX ст. вимагала від своїх діячів різноманітної обдарованості, тому багато хто з учасників літературних альманахів і збірників були водночас істориками, поетами, етнографами, статистиками, мистецтвознавцями. Лише “Литературные вечера” М. Фумелі стали повністю літературним виданням. Альманахи і збірники користувалися популярністю в краї. Вони служили етичному вихованню читачів, формували літературні смаки, були відправною точкою в кар'єрі молодих місцевих письменників і поетів.

Значення і можливості преси досить швидко усвідомили суспільні діячі, поети, письменники, вчені. Не випадково, крім видань фундаментальних наукових творів, діячі наукових товариств прагнули публікувати збірники статей, за допомогою яких їхні наукові дослідження швидше доходили до читачів і охоплювали не тільки професійно підготовлену, але і масову аудиторію. З цієї ж причини відомі поети і прозаїки друкували свої твори в літературних альманахах і збірниках. Знайомство читацької аудиторії з творами багатьох з них на сторінках періодичних і

почасових видань нерідко ставало запорукою успішного поширення книжкової продукції авторів.

Мова преси, рік від року удосконалюючись, набула навичок психологічного впливу слова на читацьку аудиторію. В умовах цензурного тиску видавці, редактори, журналісти були поставлені перед необхідністю подолати обмеження, внаслідок цього в пресі з'явився “езоповський” варіант викладу публіцистами поглядів з актуальних політичних питань. У прогресі культури і освіти преса грала особливу самостійну роль, сприяла становленню духовності суспільства.

У **висновках** узагальнені основні результати дисертаційного дослідження, які зводяться до наступних положень:

1. Невід'ємною складовою частиною системи преси Російської імперії була періодика, яка видавалася в регіонах країни. Провінційна преса виникла значно пізніше, ніж центральна. Безперервний розвиток преси в регіонах почався тільки у другій третині XIX ст. з виходом офіційних газет “Губернские ведомости”. Спочатку місцеві періодичні видання істотно відставали від столичних за зовнішніми характеристиками друкованої продукції, ступенем оперативності інформації, різноманітністю жанрів і змістовним наповненням відділів. Ці відмінності зникали поступово, при цьому швидше вдалося подолати кількісну перевагу столичної преси. З перших кроків становлення преси в регіонах Російської імперії між двома групами періодики - центральною і регіональною - склався взаємозалежний тип відносин. Столична преса була еталоном для провінційної, зразком для наслідування в плані оформлення видання і проблематики змісту. Водночас у період інтенсивного поширення періодики на місцях столичні газети і часописи все частіше зверталися до висвітлення динаміки розвитку і аналізу публікацій місцевої преси, а видавці встановлювали зв'язки з редакторами регіональних видань. Ряд газет, часописів, альманахів Південного степового регіону здобув позитивну оцінку центральної преси, матеріали місцевої періодики знаходили в неї численні відгуки, редактори ведучих регіональних друкованих органів підтримували творчі контакти з видавцями цілого ряду авторитетних центральних видань.

2. Порівняльний аналіз динаміки розвитку періодики окремих регіонів у період, що досліджується, свідчить про відсутність чіткої поступовності: періоди інтенсивного розвитку нерідко змінювалися занепадом. У першій третині XIX ст. швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії, періодика набуває поширення в Лівобережній Україні (Харків), Середньому Поволжі (Казань), Нижньому Поволжі (Астрахань), в Прибалтійському регіоні (Вильно, Рига). У другій третині XIX ст. більш високі темпи розвитку характерні для преси Правобережної України (Київ), Закавказзя (Тіфліс) і особливо Південного степового регіону, де видання преси вже не обмежувалося адміністративним центром і губернськими містами, а розповсюджувалося й на ряд повітових міст.

3. Серед провінційної преси Російської імперії періодика Південного степового регіону займала одне з провідних місць і характеризувалася рядом специфічних рис. Зародження регіональної преси почалося в адміністративному центрі Новоросійського краю - Одесі, молодому портовому місті, і було викликане потребами розвитку торгівлі, тому перші видання тут виходили в інтересах комерсантів. Ця особливість більшою мірою зближує періодичну пресу Південного степового регіону з ранніми західноєвропейськими виданнями, ніж з пресою Російської імперії. Водночас для регіональної преси характерний визначальний вплив на її становлення губернської адміністрації, що повністю відповідає закономірностям розвитку російської преси.

4. Система преси двомірна і має на увазі розвиток як “по вертикалі”, так і “по горизонталі”. У першій третині XIX ст. преса регіону розвивалася “по вертикалі”, виявляючи лише свої родові ознаки. Поступово змінюються кількісні і якісні характеристики регіональної періодики. Ці зміни на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. вивели пресу Південного степового регіону на новий етап, який характеризувався інтенсивним розвитком преси “по горизонталі”. При цьому кожна родова ознака отримала своє продовження в різноманітності видів. Набули поширення часописи. Повністю сформувався масив офіційної преси, якою в атмосфері суспільного підйому нерідко були властиві риси ліберальної періодики. “Одесский вестник” у кінці 50-х - початку 60-х рр. XIX ст., нерідко відверто фрондує, займав яскраво виражені ліберальні позиції в комплексі преси країни загалом, а не тільки в масиві регіональної преси. Помітне місце зайняла відомча і приватна преса, наукова періодика. Важливою складовою частиною системи періодичної преси Південного степового регіону стало видання газет і часописів етнічних груп, які виходили німецькою, французькою, грецькою, вірменською мовами, на ідиші та івриті. Деякі видання невдовзі по заснуванню втрачали свої позиції, не витримували конкуренції з центральною пресою і більш стійкими місцевими виданнями (“Листок РОПиТ” і “Ростовский-на-Дону вестник”), але основна маса видань успішно вписалася в систему преси країни.

5. Вивчення регіональної періодики як єдиного цілого дозволяє визначити основні типологічні ознаки ідейної спрямованості газет і часописів. У період, що досліджується, в Південному степовому регіоні в основному склалися наступні типи видань: літературні, літературно-суспільні, суспільно-політичні, спеціально-наукові, спеціально-господарські, релігійні, довідкові.

Характер друкованого органу визначали видавець, редактор і провідні співробітники. У середині XIX ст. у регіоні сформувалася плеяда кваліфікованих журналістів, які були відомими суспільними діячами свого часу:

О. Тройницький, О. Георгієвський, М. і П. Сокальські, С. Громека (Одеса), К. Ханацький, І. Танський (Кишинів), М. Баллін, В. Єлагін, М. Стопановський (Катеринослав), Є. Павловський (Миколаїв), М. Смолєв (Ростов-на-Дону), Ф. Домбровський (Сімферополь), В. Негрескул (Херсон), Я. Флоренсов (Таганрог) і інші.

6. Спочатку регіональна преса займала скромне місце в суспільному житті, більше відображаючи його, ніж активно впливаючи на нього. Тому в ЗСМО-і рр. XIX ст., коли процес становлення місцевої преси тільки набирив силу, на громадське життя Південного степового регіону помітно впливала центральна російська і зарубіжна преса, яка мала тут велике коло читачів. Перші місцеві газети носили інформаційно-рекламний характер, лише з виданням “Одесского вестника” регіональна преса перестала бути осередком торгових новин. Публіцистика стала грати помітну роль в оформленні політичного вигляду газет та часописів, роблячи їх політично орієнтованими. З цього часу на сторінках регіональної преси знайшли глибоке висвітлення проблеми соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни і регіону.

7. Читацьку аудиторію регіональної періодики характеризують ряд спільних рис, головні з яких - мешкання на конкретній території зі специфічними економічними і культурними взаємовідносинами, традиції даного регіону. У середині століття соціальний склад читацької аудиторії регіону включав дворянство, чиновництво, купецтво, різночинну інтелігенцію, козацтво і частину селянства. Тираж місцевих друкованих органів не напряму пов'язаний з кількістю читачів. “Губернские ведомости”, що мали невеликі тиражі, компенсують число своїх читачів обов'язковою наявністю примірників у присутніх місцях. У збільшенні кількості читачів періодики грають істотну роль бібліотеки, які поступово набували розповсюдження в регіоні. Кожне видання впливало на читачів тільки у системі впливу інших друкованих органів як місцевих, так і загальноросійських.

8. Соціальне значення преси з усією очевидністю виявилось на рубежі 50- 60-х рр. XIX ст., коли в період підготовки урядових реформ і суспільно-політичного підйому, що почався після закінчення Кримської війни, уряд уперше допустив періодичну пресу до обговорення найважливіших проблем часу. Усвідомивши значення преси, влада спробувала заручитися її підтримкою для успішного проведення перетворень у країні. У центральній і регіональній періодиці було дозволено публікувати, чого не було раніше ніколи, проекти судової системи, козацького військового, земського і міського самоврядування, цензурного законодавства, початкової, середньої і вищої освіти, що започаткувало обговорення цих важливих документів на її сторінках. Пресі було надано право взяти участь і в обговоренні ключової проблеми часу - селянського питання. Періодика негайно скористалася наданим їй правом. На сторінках преси з обґрунтуванням своїх програм перебудови соціально-економічного і політичного життя країни виступили представники різних соціальних груп та політичних течій.

9. Дещо послабивши цензурний тиск, самодержавство все-таки суворо стежило за тим, аби загальний тон публікацій не вийшов за межі дозволеного. Всі конфлікти уряду і преси того часу були пов'язані не з протидією преси курсу реформ, а з відхиленням від заданого урядом курсу в їх обговоренні.

Преса зазнавала цензурних стягнень у тому випадку, якщо критикувала повільні, на її думку, темпи і недостатню глибину майбутніх перетворень, або ж намагалася підняти ті проблеми, які не були включені у сферу реформування.

10. У середині XIX ст., нехай лише тимчасово, періодика стала помітною політичною силою і продемонструвала уряду свої можливості. У цей період в основному сформувалася система періодичної преси. Центральна і регіональна періодика отримала досвід впливу на громадську думку, навички своїх взаємовідносин з владою.

11. Очевидний і зворотний вплив: через періодику владні структури засвоювали ідеї різних політичних течій щодо основних напрямів перетворень. Під тиском громадської думки, що звучала зі сторінок преси, уряд був вимушений коректувати свою діяльність, оновлювати і доповнювати положення реформ, що готувалися.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи. - Одесса: Астропринт, 2002. - 408 с.;

Рец.: Лебеденко А.М. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи. - Одесса: Астропринт, 2002. - 408 с. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. - Ізмаїл, 2002. - № 12. - С. 26-27.

2. Історія Одеси: Розділ 3. Гребцова І.С., Хмарський В.М. Громадське життя. Освіта. Наука. Культура. - Одеса: Друк, 2002. - С. 112-136.

3. Історія Одеського університету. 1865-2000. - Розділ І. - Одеса: Астропринт, 2000. - С. 8-12.

4. Першина З.В., Гребцова І.С. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета “Листок Русского общества пароходства и торговли” // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 16. - К.: Наукова думка, 1990. -С. 51-57.

5. Гребцова И.С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края //Записки історичного факультету. - Вип. 1. - Одеса, 1995. - С. 170-187.

6. Гребцова И.С., Мирошніченко В.А. Источники изучения истории акционерной компании РОПиТ //Записки історичного факультету. - Вип. 4. -Одеса, 1997. - С. 166-172.

7. Гребцова И.С., Гребцов В.М. Теория и практика применения формально-количественных методов атрибуции текстов в трудах по истории культуры // Записки історичного факультету. - Вип. 5. - Одеса, 1997. - С. 216-222.

8. Гребцова И.С. “Новороссийский календарь” как источник по истории края // Записки історичного факультету. - Вип. 8. - Одеса, 1999. - С. 195-202.

9. Гребцова И.С., Гребцов В.М. Пресса Украины середины XIX в. как источник изучения позиций и деятельности участников Харьковского-Киевского тайного общества //Записки исторического факультету. - Вып. 7. - Одеса, 1999. -С. 201-210.
10. Гребцова И.С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы второй половины XIX в.: сравнительная характеристика Источниковой базы //Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). - Одеса, 1999. - С. 161-167.
11. Гребцова И.С. Контент-анализ как метод изучения периодической печати //Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей //Збірник статей. Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Одеса: Астропринт, 1999. - С. 116-123.
12. Гребцова И.С. Пресса Новороссийского края первой половины XIX в. как источник по истории становления попечительства и благотворительности в регионе //Записки історичного факультету. - Вып. 8. - Одеса, 2000. - С. 227-237.
13. Гребцова И.С. Периодическая печать о Придунавье первой половины XIX в. //Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вып 9. - Ізмаїл, 2000. - С. 11-16.
14. Гребцова И.С. Социально-экономическое развитие немецких колоний Новороссийского края и Бессарабии в освещении региональной печати второй трети XIX в. //Питання німецької історії. - Дніпропетровськ, 2000. - С. 22-32.
15. Гребцова И.С. Висвітлення в місцевій пресі діяльності закладів піклування і благодійних організацій в Одесі у другій третині XIX ст. //Південний архів: Збірник наукових праць. - Вып. III. - Херсон, 2000. - С. 59-65.
16. Гребцова И.С. Главное управление цензуры и Одесский цензурный комитет в первой половине XIX в. // Записки історичного факультету. - Вып. 10. - Одеса, 2000. - С. 227-237.
17. Гребцова И.С. Издание периодической печати на иностранных языках в Одессе в первой половине XIX в. //Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. - Вып. 2. - Киев-Симферополь, 2000. - С. 19-27.
18. Гребцова И.С. Одесская периодическая печать в 50-60-е гг. XIX века //Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник. - Вып. 2. - Одесса: Астропринт, 2000. - С. 90-94.
19. Гребцова И.С. Региональные альманахи первой половины XIX в. в социально-культурном развитии Новороссийского края и Бессарабской области //Клио. Журнал для ученых. - Санкт-Петербург, 2001. - № 2 (14). -С. 158-163.
20. Гребцова И.С. Редакционно-издательская деятельность А.Г. Трой-ницкого в Одессе в первой половине XIX в. //Межвузовский сборник научных трудов. - Вып. 5. - Пенза, 2001. - С. 134-145.
21. Гребцова И.С. Рубрика политических материалов в местной печати Новороссийского края и Бессарабской области (30-70 гг. XIX ст.) //Науковий

вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вип. 11,- Ізмаїл, 2001-С. 6-9.

22. Гребцова И.С. Издательская деятельность научных обществ в Одессе (вторая треть XIX в.) //Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вип. 10. - Ізмаїл, 2001. - С. 6-9.

23. Гребцова И.С. Редакционно-издательская деятельность Н.П.Сокальского в Одессе в середине XIX в. //Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. - Вып. 3. - Брянск, 2001. - С. 115-122.

24. Гребцова И.С. Періодична преса першої половини XIX ст. у соціально-культурному розвитку грецької общини Одеси //Записки історичного факультету. - Вип. 11. - Одеса, 2001. - С. 324-332.

25. Гребцова И.С. Региональные литературно-общественные журналы и сборники середины XIX в. в социокультурном развитии Новороссийского края и Бессарабии //Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. - Вып. 3. - Киев-Симферополь, 2002. - С 5-15.

26. Гребцова И.С., Гребцов В.М. Газета “Одесский вестник” о памятниках монументальной скульптуры Новороссийского края и Бессарабской области (первая половина XIX в.) //Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. - Вып. 3. - Одесса, 2001. - С. 44-49.

27. Гребцова И.С. Одеський період діяльності вченого і публіциста П.Т. Морозова //Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Вип. 2. - Історичні науки. - Миколаїв: Вид-во МФ На УКМА, 2002. - С. 32-37.

28. Гребцова И.С. Єврейська преса в соціально-культурному розвитку єврейської общини Одеси першої половини XIX ст. //Записки історичного факультету. - Вип. 12. - Одеса, 2002. - С. 274-282.

29. Гребцова И.С. Системний підхід у вивченні процесу становлення періодичної преси Південного степового регіону Росії (1820-1865) //Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Вип. 3. - Історичні науки. - Миколаїв: Вид-во МФ На УКМА, 2002. - С. 43-48.

30. Гребцова И.С. Участь регіональної преси в обговоренні реформ місцевого самоврядування в Росії (кінець 50-х - перша половина 60-х рр. XIX ст.) //Південний архів. - Вип. VII. - Херсон, 2002. - С. 145-150.

31. Гребцова И.С. Региональная периодика середины XIX в. о социально-экономическом и культурном развитии иностранных поселенцев Новороссийского края и Бессарабской области //Социальные науки: История. Теория. Методология. - Вып. 4. - М.: Изд-во Моск. пед. ун-та, 2002. - С. 130-142.

32. Гребцова И.С. Периодические издания Ришельевского лицея в Одессе // Социальные науки: История. Теория. Методология. - Вып. 5. - М.: Изд-во Моск. пед. ун-та, 2002. - С. 68-81.

33. Гребцова И.С. Редакційно-видавнича і публіцистична діяльність П.П. Сокальського //Українська періодика: історія і сучасність. - Доповіді та повідомлення науково-теоретичної конференції. - Львів, 2002. - С. 618-621.

АНОТАЦІЇ

Гребцова І.С. Періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820-1865). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 - Всесвітня історія. - Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2002.

У дисертації на основі комплексного аналізу усієї сукупності періодичної преси і почасових видань Південного степового регіону Російської імперії виявлено роль і місце регіональної преси в соціально-економічному розвитку, політичному і культурному житті як країни загалом, так і південних губерній та областей. Простежено еволюцію регіональної періодики з часів зародження в 1820 р. першої газети до цензурної реформи 1865 р., яка зруйнувала взаємозв'язок преси даного регіону. Охарактеризовано процес формування системи регіональної періодики як складової частини системи російської преси, становлення місцевих кадрів видавців, редакторів, журналістів. Проаналізовано механізм участі періодики в обговоренні найважливіших реформ - селянської і судової, реформування місцевого самоврядування, цензури та інших сфер. Розглянуто ступінь і форми впливу публікацій преси на читацьку аудиторію.

Ключові слова: Російська імперія, Південний степовий регіон, система періодичної преси, регіональна періодика, цензура, політика “регульованої гласності”, соціально-економічні і політичні реформи, читацька аудиторія.

Grebtsova I.S. Periodical press in the social development of the Southern steppe region of the Russian empire (1820-1865). - Manuscript.

The dissertation for Doctorate's of Historical Science Degree on speciality 07.00.02 - World history. -I.I. Mechnikov Odessa National University. - Odessa, 2002.

The dissertation provides definition and evaluation of the regional press role in social-economic development, political and cultural life of the whole country and its Southern governments based on the complex analysis of the Southern steppe region periodical press. The author examines the evolution of regional press from the edition of the first local newspaper in 1820 to the censorial reform in 1865, which destroyed the unity of the press of the region. The process of regional press system formation as a part of Russia's press system and creation of local specialists in editing, publishing and journalism is shown. The periodical press participation in discussing of the most important reforms (peasant, judicial, educational, censorial, local self-government etc.) as well as forms and degree of press influence on its readers is analyzed.

Key words: Russian empire, Southern steppe region, system of periodical press, regional periodical press, censorship, policy of “regulated publicity”, internal policy, foreign policy, social, economic and political reforms, reading audience.

Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (1820-1865). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 - Всеобщая история. - Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова. - Одесса, 2002.

В диссертации на основе комплексного анализа всей совокупности периодической печати и повременных изданий Южного степного региона Российской империи, включавшего в первой половине XIX в. Новороссийский край, Бессарабскую область и Область Войска Донского, рассматривается процесс становления системы региональной печати. Прослежена эволюция региональной периодики от времени зарождения в 1820 г. первой местной газеты до цензурной реформы 1865 г., которая разрушила территориальные границы и взаимосвязь отдельных составляющих системы печати данного региона. В период становления системы периодической печати основным субъектом управления для местной периодики выступал наряду с центральным цензурным ведомством Одесский цензурный комитет. Единое управление - важная характерная черта, обусловившая специфику региональной системы печати. С ликвидацией в 1865 г. Одесского цензурного комитета периодика Области Войска Донского утратила взаимосвязь с прессой Новороссийского края и Бессарабии, позднее, после упразднения генерал-губернаторства, начали самостоятельное развитие органы печати южных губерний Украины и вновь созданной Бессарабской губернии. Тем самым, выйдя из общей "региональной колыбели", пресса южных территорий России, Молдовы и Южной Украины в дальнейшем приобрела новые, специфические черты и стала составной частью иных региональных систем. Это закономерно, так как система периодической печати динамична и изменяет свое состояние с течением времени. В работе освещены основные особенности формирования системы региональной печати, влияние правительственной политики и цензуры на развитие местной прессы, взаимоотношения центральной и провинциальной периодики, специфические черты прессы Южного степного региона, определены характерные типы периодических изданий, рассмотрено становление на местах кадров профессиональных издателей, редакторов, журналистов.

Выявлены место и роль региональной периодики в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни страны и ее южных окраин. На страницах прессы аграрного по своей экономикохозяйственной направленности региона нашли всестороннее освещение особенности развития сельского хозяйства, внешней и внутренней торговли, промышленности и транспорта. Основное внимание в работе уделено анализу механизма участия периодики в обсуждении в середине XIX в. важнейших социально-экономических и политических реформ - крестьянской, судебной, земской, городской, цензурной и других. Анализ материалов прессы свидетельствует о близости позиций региональной печати по коренным проблемам эпохи, что было обусловлено общностью экономических интересов

представителей различных сословий, втянутых в силу территориальных особенностей региона во внешнеторговую деятельность. Выступавшие в прессе дворяне, купцы, мещане в большинстве своем ратовали за отмену крепостного права, свободу торговли и предпринимательства, смягчение таможенных барьеров, принимали активное участие в дискуссии по вопросам преобразования судебной системы, местного самоуправления. В то же время близость подходов не означала их тождественности. В прессе прослеживаются взгляды на формы и степень реформирования представителей различных общественных течений. Для выявления специфики позиций отдельных изданий автором использовался контент-анализ.

Велико значение печати в социально-культурном развитии общества. Региональная пресса остро ставила вопрос о развитии образования и науки в стране, путях их реформирования. Быстро завоевавшие авторитет у читателей издания научных обществ и организаций (Общества сельского хозяйства Южной России, Одесского общества истории и древностей, губернских и областных статистических комитетов) служили делу популяризации и распространения научных знаний в регионе. Литературная жизнь региона протекала под воздействием литературных листков, альманахов, сборников, журналов, имевших большое влияние на творчество литераторов и литературные пристрастия читателей. Читательскую аудиторию региональной печати характеризуют ряд общих черт, главные из которых - проживание на конкретной территории, тесно связанной между собой экономическими и культурными взаимоотношениями, традициями данного региона. К середине века социальный состав читательской аудитории Южного степного региона включал дворянство, чиновничество, купечество, разночинную интеллигенцию, казачество и часть крестьянства. Пресса, став в период подготовки реформ заметной общественной силой, обрела опыт воздействия на общественное мнение, навыки своих взаимоотношений с властью. Очевидно и обратное влияние: через печать властные структуры усваивали тенденции и идеи различных политических течений об основных направлениях преобразований.

Первая половина XIX в. являлась важной вехой на пути развития региональной печати. Динамично развивавшаяся периодика Южного степного региона в середине века занимала одно из ведущих мест среди провинциальной печати страны по количеству изданий и многообразию освещаемых в них проблем.

Ключевые слова: Российская империя, Южный степной регион, система периодической прессы, региональная периодика, цензура, политика “регулируемой гласности”, внутренняя политика, внешняя политика, социально-экономические и политические реформы, читательская аудитория.

Підписано до друку 11.11.2002.
Обсяг 1,8 авт. арк. Формат 60х90/16.
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 814.

Надруковано у друкарні видавництва "Астропринт"
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.)
м. Одеса, вул. Преображенська, 24, к.13.
Тел./факс: (0482) 26-96-82, 26-98-82, 37-14-25.